

І ПЕРЕД НЕЮ ПОМОЛЮСЯ, МОВ ПЕРЕД ОБРАЗОМ СВЯТИМ ТІЄЇ МАТЕРІ СВЯТОЇ...

Жіночі постаті і, зокрема, постать матері, займають надзвичайно багато місця в творчості Т. Шевченка. Трагедія поганьбленої жінки, матері-покритки, що змушена поневірятися світом, у творчості поета набуває значення символу. Очевидно, що поясненням цього феномену може бути щось ще у психіці поета, крім його високого патріотизму. Жіночі постаті Шевченка не є свідомо продуманою алегорією чи поетичним символом нутра його душі. Символами вони стають через те, що поет несвідомо підкладає їм зміст власної душі. Спираючись на дослідження українських психоаналітиків, автор показує яким чином формується особливий патріотизм Шевченка в його ставленні до України як до матері.

Ключові слова: Шевченко – Матір-покритка – Ендиміонів мотив – Культ материнства – Інтроверсія лібідо – Мазохістський комплекс – Фемінізм – Фантазування.

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.
Буває, іноді дивлюся,
Дивуюсь дивом, і печаль
Охватить душу; стане жаль
Мені її, і зажурюся,
І перед нею помолюся,
Мов перед образом святим
Тієї Матері святої,
Що в мир наш Бога принесла... [4:193].

«Мати – ні, це занадто велика фігура, занадто складна, занадто значна її роль і її місце в житті не лише всіх нас... в цілому українському житті і не з моєю кебетою писати про неї в цілому об'ємі її значення для української культури» [2:48].

Таке визначення матері належить перу сестри Лесі Українки: Ользі Косач, але його з повною мірою можна віднести до всієї історії України. Могутня фігура української матері присутня у всій психоісторії країни, у житті її окремих суб'єктів та має вплив на закладання і вираження психотипу нації.

Культ матері ніколи не полишав, а навпаки наклав великий відбиток на все життя і спадок іншого українського генія – Тараса Григоровича Шевченка.

Ніхто до Шевченка в українській літературі не зміг створити таких хвилюючих образів жінок.

Трагедія поганьбленої жінки, матері-покритки, що змушена поневірятися світом, у творчості поета набуває значення символу, який відображає стан його власної душі і стоплену в ній душу українського народу, відображаючи в такий спосіб трагедію національного масштабу. Саме постать матері-покритки, попри гріх осквернення її дівоцтва, а власне саме через цей гріх і горе заподіяне їй, поет обожнює, тим самим жертвність її він дорівнює жертвності святої мадонни. За біблійними мотивами великий Кобзар написав поему про Божу Матір, наділивши її загальнолюдськими рисами. Марія постає перед читачами люблячою та ніжною матір'ю. Поема сповнена епізодами її страдницького життя, поневірянь, мандрування в чужі краї.

Очевидно, що поясненням цього феномену може бути щось ще у психіці поета, крім його високого патріотизму. Дослідженню цього питання українські вчені та письменники займалися

впродовж всього двадцятого століття, починаючи із Степана Балея, включаючи Якиму Ярему та Абрама Халецького. Соломія Павличко в роботі «Теорія літератури» також приділяє цьому питанню значне місце [3].

Отже, звернімося до класичних досліджень життєпису Шевченка.

Так, наприклад, визначний український психоаналітик, Степан Балеї, беручи за свій предмет головні жіночі постаті у творчості Шевченка, у своєму видатному психоаналітичному дослідженні «З психології творчості Шевченка», доходить висновку, що поетів культ жіноцтва, а особливо його почесь материнства, його ніжний погляд на «незаконних» матерів-покриток – не є лише проявом високого усуспільнення поета, вираження його любові до ближніх і співчуття до покривджених, але має ще свою особисту сторону. Він є показником якогось особливого душевного процесу, що лежить поза областю суспільницьких інтересів поета. Дослідник Балеї бачить вихідну точку даного процесу у кризі, яку могла зазнати психіка Шевченка через передчасну втрату матері, у несвідомому пошуку душевної рівноваги, захитаної фактом сирітства. Культ материнства у поета розглядається як внутрішня реакція на ту кризу, як зусилля здобути собі у світі творчої уяви назад те, що забрала дійсність. Образом втраченої матері, на думку Балея, можна пояснити також і окреме забарвлення еротики Шевченка. А ще – глибокий біль в Шевченківській поезії. Походження його навряд чи може бути тільки самим бажанням поета постояти за покривджених. Це можна зрозуміти лише так, «що поет вчуває в них своє власне “я”» [1:287], пише Балеї. Святість, що в образах тих жінок вицвітає з їх поганьблення і осквернення, є святістю почування його власної душі, що народжується там із страждання.

Жіночі постаті Шевченка не є свідомо продуманою алегорією чи поетичним символом нутра його душі. Символами вони стають через те, що поет несвідомо підкладає їм зміст власної душі. Посилаючись на міфологічний сюжет про те, як богиня Селена навіювала на Ендіміона сон, щоб у такий спосіб безперешкодно пестити його, Балеї наводить низку прикладів такого мотиву з літературних творів К. Гамсуна, А. Данте, Ю. Словацького, Т. Шевченка. Зображення чоловіків, які в більшій мірі мріють, ніж діють, відсилає нас до їх дитинства. Степан Балеї пише, що тут йдеться, отже, про любов інфантильну, пасивну, про любовну ситуацію, в якій присутній «немужеський», «дитинячий» компонент.

«На думку Балея, – розмірковує Соломія Павличко, – у Шевченка є принаймні два твори, побудовані на Ендіміоновому мотиві: частина «Гайдамаків», у якій йдеться про любов Яреми до Оксани, і вірш «Мені тринадцятий минало». Далі Балеї звертається до пошуку подій, переживань і бажань у реальному житті Шевченка, які могли б ілюструвати цей мотив» [3:250]. Які особисті переживання і бажання дають почин до появи Ендіміонового мотиву в Шевченковій творчості? «На погляд Балея, у Шевченка розвинулась мрійливість, зрозуміла при його способі життя. Самота, що найбільш сприяє розвитку цієї властивості душі, була частою і довгою товаришкою поета. Не пізнавши повної щасливої любові, самотній поет переживає те, в чому йому відмовило життя, в своїх візіях та фантазіях. Мрія стає таким чином сурогатом, що заступає дійсність. Вона має виразну ціль в житті душі: приспати бажання, коли не можна заспокоїти його цілком. Крім того, Шевченко був дуже вразливою людиною, яка гостро реагувала на дисонанс між бажаним та дійсним. Балеї аналізує дитячу закоханість Шевченка в дівчинку Оксану, яку спіткала згодом доля Катерини. Цей ідеальний образ-спогад став психологічним поштовхом для творення деяких Шевченкових образів (як-то Оксана з «Гайдамаків»), крім того, він виростав не так зі спогадів як із фантазій поета, стаючи проєкцією ідеального, не здійсненого бажання. Балеї бачить у Шевченка типове для нього поєднання інфантилізму з еротикою. Ставлення до дівчини («Мені тринадцятий минало») має виразний нюанс відношення дитини до матері [3:250] : «потішаючи зажуреного хлопчика і обтираючи йому сльози, ся дівчинка заступає йому на хвилю матір, якої йому не доставало» [1:302]. Тому Балеї доходить до висновку: «Тенденція до створення постатей, ліплених з пам'яті і фантазії, які оледетворяють почасти коханку, а почасти матір, і які є предметом почасти любовних і почасти дитячих почувань... лежала, отже, і в Шевченковій психіці» [1:304]. Багато уваги вчений звертає на фемінізм поета. «Йдеться не про фемінізм у сучасному розумінні слова, а про феміністичність, жіночність Шевченка, його самоідентифікацію з жіночими образами» [3:250] . Наприклад, Шевченко каже про себе самого, що в нього були очі розумні і лагідні, як у дівчинки, або, наприклад, в деяких із своїх віршів уживає в імені жінки першу особу: «Нащо мені чорні брови, нащо карі очі, нащо літа молодії, веселі дівочі?» [8:23]. В жіночих постатях Шевченко відчуває самого себе. Шевченко виявляє стільки співчуття і розуміння жіночій душі й долі, що втілюється в них сам, і мимохідь кидається в очі аналогія між почуттями і бажаннями самого поета і почуттями та бажаннями створених ним жінок. Так само як їх долі схожі на

долю поета. Почуття усамітнення, знедоленості, нудьги, не заспокоєної любовної туги, почуття, які переповнювали душу Шевченка, є основними мотивами переживань жінок, ним зображених.

У творчості Шевченка, наголошує Балеї, жіночі образи висуваються на перше місце порівняно з чоловічими. «Жінка в Шевченка є об'єктом релігійного й естетичного культу. Релігійний культ, в свою чергу, концентрується навколо двох точок: дівочої непорочності й материнства. Мотив зганьблення жінки, занапащення її чистоти, а відтак унеможливлення її щасливого материнства не просто головний у Шевченка. Це найбільш привабливий для нього інструмент символічного висвітлення власної долі» [3:250]. «Поет вважав свою власну судьбу оскверненням Божого образу, який лежав в його душі; а в постаті поганьбленої жінки йому підсувався найсовершенніший символ сего осквернення» [1:261]. «Тому поет органічно вживається в образ матері-покритки. Власне, Шевченко не міг знайти яскравішого способу вираження трагічного, ніж образ наруги над святістю дівочтва і материнства» [3:251]. Тобто, постать матері-покритки є у великій мірі втіленням особистого горя поета, його несвідома ідентифікація з її постаттю. Балеї припускає, що зганьблення Оксаночки, Шевченкової «любки з дитинячих літ», асоціюється в поета зі зганьбленням його власного щастя. «Однак, пригода з Оксаною не є причиною виникнення мотиву покритки. Навпаки, виробляючи його в пізніших роках, Шевченко ніби згадав про долю дівчини як про свого роду документ, доказ зі світу дійсності для обґрунтування поетичного мотиву» [3:251]. В «Наймичці» образ матері-покритки, що неначе ангел-охоронець приходить боронити свого сина-байстрюка, і образ дівчинки із «Мені тринадцятий минало», яка приходить потішати сироту, є психологічно спорідненими. Шевченко вчувається у роль Марка, який є байстрюком. Для Шевченка байстрюк – то є сирота у вищому ступені. Тому поет, який вважав себе сиротою, легко ідентифікував себе з ними. Зауважу, що матері-покритки у Шевченковій поезії в основному народжують синів.

Отже, С. Балеї у своїх пошуках дотримується загальної доктрини психоаналізу про вирішальне значення для психіки дорослої людини її переживань дитячого віку, які особливо відчутно впливають на психологію мистецької творчості і творчу особистість. На його думку, постать матері-покритки є осередком, де збираються і схоплюються почування поета, що пливуть з різних джерел. За обличчям матері-покритки, так як вона являється поетові в ідеалізованій формі в кінцевій стадії розвитку його психіки, ховається і ідеалізована кохана Шевченка з його дитячих літ, матір поета, а також сам поет. У постаті матері-покритки знаходять своє завершення жіночі образи, які мріялися поетові з молодих літ. «Вони так само близькі в культурі мадонни, що є покриткою і матір'ю одночас. Його мадонна свята навіть попри те, що вчинила гріх, навіть, власне, через те, що його вчинила», – пише Соломія Павличко [3:251]. Так, як це сталося, наприклад, в Рафаеля і Сегантині. Рафаель поставив материнство на п'єдестал святості, тому що з раннього віку залишився сиротою. Він творить у мистецтві те, в чому йому відмовило життя, «його зображення мадонни є на ділі апофеозом спомину його власної матері» [1:283]. Саме тому її рання втрата відбилася на всьому його житті. В зрілому віці митець шукав повторення і поглиблення любові дитячих років. Звідси починається його культ материнства, який був сублімуванням любові дитини до матері.

Балеї приходить до цікавого висновку, в якому Соломія Павличко бачить його радикальність, про те, що «постать матері-покритки є відблиском самого Шевченка, а не матері поета» [3:252]. Ідеальна жіноча постать Шевченка є з одного боку формою, під якою автор об'єктивує нутро власної душі, а з іншого – є сублімованим образом його матері. Так, у «Наймичці» легко знаходяться дитячі фантазії поета про повернення матері до сина і спокута за те, що вона його залишила. А перша виразно вимальована постать із ряду Тарасових матерів-покриток має ім'я Катерина, таке саме як його матір і його сестра.

Так як у поезії Шевченка вербалізується потенційно могутня любов до матері, то Шевченко постає у творчій сублімації духовним учителем матері – України – і вводить у психосемантичне поле українського існування психічну цінність страждання. «Україна-мати», «Ненька-Україна» – це епітети, які самі собою визначають характер українського патріотизму як любові синів до матері.

Ми вже знаємо як сильно вплинув на поета факт ранньої смерті матері Шевченка: їй було лише тридцять два роки, а Тарасові – дев'ять. Приблизно тоді ж вийшла заміж і сестра Тараса Катерина, яку він дуже любив, а батько привів у дім мачуху, яка до того ж мала власних дітей. Саме ця ситуація принципово змінює психіку дитини, яка раніше була оточена увагою і любов'ю. «І хлопчик, який звик отримувати ласку й любити, одразу опинився самотнім. Любов до матері і сестри віднині могла бути виявлена тільки в спогадах і в мріях»¹ [4:231], – пише інший психоаналітик Халецький. Унаслідок цих переживань дитина стає схильною до фантазування, до сліз, до стану образи на дорослих. Втрата

¹ Тут і далі за текстом переклад з російської мови Наталії Наливайко.

близьких людей змінює співвідношення між зовнішнім світом і внутрішніми переживаннями ще несформованої дитячої психіки: «З цього часу і наступила інтроверсія лібідо. Мати і сестра були вже не зовні, а у ньому самому, в його спогадах, в його намаганнях любити їх і знайти знову. З цього періоду ми знаємо про Шевченка, що він став «замкненим у самому собі». Подальші «тяжкі умови життя примушували Шевченка ще більше скуйовджуватись в самому собі, поглиблювали інтроверсію, вони постійно потрапляли на готовий ґрунт та повертали назад ту частину лібідо, яка вже проклала собі шляхи від «я» до зовнішнього світу. Єдиною відродою була творчість» [4:231–232]. Халецький переконаний, що в житті Шевченка особливу роль відіграла любов. Вона була для нього засобом відтворення материнської ласки, і нагородою для нього було б відображення в коханій материнського образу. На думку Халецького, ланцюжок «дитинство – дитина – мати» є тим зв'язком, від якого Шевченко не може відійти. Більше того, оскільки злиття в любові з жінкою, яка нагадувала б мати, не відбулося, фантазії замінили дійсність, а минуле сприймалося як щось більш цінне, ніж сучасне. Халецький пише: «Мати в почуттях Шевченка набирає божественних рис, і мати рідна, мати взагалі зливаються з Богоматір'ю» [4:232].

Халецький виокремлює чотири жіночі постаті. Це мати, Оксана (за деякими дослідками, перше кохання тринадцятирічного Шевченка), Катерина та Ярина (сестри поета). Водночас, на думку Халецького, не можна розділяти ці постаті й розглядати їх відокремлено. «Всі жіночі персонажі, яких любить у своїх творах Шевченко, мають одні і ті самі зовнішні ознаки: карі очі, чорні брови, високий гнучкий стан і багато спільного в переживаннях, долі та рисах характеру» [4:235]. Халецький впродовж роботи послідовно залучає Едипів комплекс до аналізу внутрішнього світу Тараса Шевченка. Автор досліджує його стосунки з батьком. Халецький пише: «Психоаналіз стверджує, що фіксація, а тим більше така значна як у Шевченка, на матері, пов'язується з ворожими, або ж з амбівалентними почуттями до батька» [4:237]. Дослідник доходить висновку, що стосунки з батьком були скоріше ворожими, ніж суперечливими чи байдужими. Халецький переконаний, що ключ до з'ясування внутрішньої трагедії Шевченка слід шукати у поведінці батька після смерті матері поета. Він пише, що батько пережив мати і після її смерті не компенсував потребу дітей у батьківській ласці. Навпаки, він отожднювався в очах дітей з мачухою, оскільки дав їй можливість змінити по-своєму їх життя, не зупиняв її в її розправах. Своім ставленням до мачухи батько начебто перейшов на її бік, зрадив пам'ять про матір і цим поглибив самотність дітей, як згадувалось вище. Якщо прийняти логіку аналізу, запропоновану Халецьким, то слід так побудувати ланцюг Шевченкових родинних стосунків: Тарас – мати – сестри – перше кохання – батько – мачуха. У цьому ланцюгу батько потрапляє на передостаннє місце поруч із мачухою, і саме з батьком і мачухою поет схильний асоціювати поняття зла.

Таким чином Халецький висуває такі основні ідеї: інтроверсія, або відколотість лібідо від любовних об'єктів, як головний фактор дитинства Шевченка після дев'яти років; лібідо Шевченка фіксоване на матері, яка кидає промені на інші жіночі образи поета, зливаючись із ними; мазохістський комплекс особистості – любов без страждань у світі Шевченка неможлива; у відразливих, похитливих, мстивих «батьках» його поезії спроектовано образ власного батька поета, який своїм новим одруженням після смерті матері ніби зрадив пам'ять про неї і поглибив таким чином самотність дітей; вплив діда відкриває шлях лібідо від інтроверсії до сублімації – саме дідові оповідання про героїчне минуле визначили потяг до поезії; ненасиченість інтровертованих почуттів Шевченко відносить до України, яка викликає в нього почуття, схожі до тих, які викликають мати-покритка і та дівчина, що у своєму житті Шевченко так і не знайшов.

Продовжуючи аналіз життя і творчості Т. Шевченка в руслі психоаналітичного дискурсу, інший дослідник Я. Ярема, намагається пояснити механізм перетворення образу дійсної неживої матері Т. Шевченка на «фікцію матері», яка тимчасово знаходить своє відображення у снах, мріях, ілюзорних уявленнях письменника. Дослідник підкреслює, що певний час поет намагається реалізувати свої стосунки з рідною померлою матір'ю через сюжети своїх творів, в яких вона постає як праобраз покинутих матерів. Проте з часом, за словами Я. Яреми, цей образ витісняється свідомістю (як самообман) і починає реалізовуватись у зміненому вигляді. В результаті чого, згідно з висновками дослідника, в поета вся сила насильно стриманої колись дитячої любові переливається на Україну. Я. Ярема вважає, що ключовою детермінантою сильного почуття до батьківщини є перенесення любові з образу матері на образ України, яка в його житті така ж бажана, далека, зраджена. Для Т. Шевченка в його думках та почуттях Україна перетворюється на об'єкт любові, через який поет висловлює всю тугу за своїми нереалізованими стосунками з матір'ю, жалість до себе як до дитини-сироти, тугу за всім рідним з дитинства, в яке неможливо повернутись, в те дитинство, в якому

«Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,

Плугатарі з плугами йдуть,
Співають, ідучи, дівчата,
А матері вечерять ждуть» [9:19].

Література:

1. Балей С. З психології творчості Шевченка // В кн. Степан Балей: зібрання праць у 5ти томах. Львів – Одеса. ІФЛІС ЛФС «Cogito» 2002. Т1. с. 217–314
2. Косач–Кривонюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. – Луцьк: Видавництво «Волинська обласна друкарня», 2006. – 923 с.
3. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. // В кн. Павличко С. Теорія літератури. – К.: Основи., 2002. – 419 с.
4. Халецкий А.М. Психоанализ личности и творчества Шевченко //В кн. История психоанализа в Украине. Х.: Основа, 1996. – 360 с.
5. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – С. 193–195; 672–673.]
6. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – С. 119–120; 621.] І виріс я на чужині, і сивію в чужому краї...
7. Шевченко Т. Кобзар. К., «Дніпро», 1985. – С. 270–283. Наймичка
8. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – С. 222–223; 683–684.
9. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – С. 11–20; 549–570. В казематі
10. Шевченко Т. Кобзар. К., «Дніпро», 1985. – С. 23–24. Думка
11. Ярема Я. Дитячі переживання і творчість Шевченка: зі становища психоаналізу // Я. Ярема. – Львів: Вчительська громада, 1933. – С. 3–16